

فرهنگ جمدت نصر در منطقه جنوب غربی ایران

معصومه بختیاری

کارشناس ارشد باستان شناسی پیش از تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

هزاره چهارم ق.م دوره آغاز شهرنشینی با پیچیدگی ساز و کارهای اقتصادی و مدیریت جامعه است. در سده‌های پایانی این هزاره، شبه-حکومت‌های ابتدایی شکل گرفتند و با ابداع نگارش، دریچه مهم و وسیعی بسوی توسعه فرهنگی و اقتصادی جوامع باز شد. در دوره اوروک جدید، فرهنگ پیشرویی در میان‌رودن ظهور کرد، موسوم به جمدت نصر که سرآغاز دوران حکومت‌های اولیه در سومر بود. این فرهنگ نام خود را از محوطه‌ای به همین عنوان گرفته است. شکل نگارش خاص و سفالهای منقوش چند رنگ با فرمهای مخصوص از شاخصه‌های فرهنگی این دوره به شمار می‌روند. این فرهنگ در بخش وسیعی از جنوب، مرکز و شمال میان‌رودان گسترش یافت. هم‌زمان با دوره مزبور، در جنوب غربی ایران و همچنین تمامی پهنه فلات ایران، فرهنگ متمایزی در حدود ۳۱۰۰ ق.م پا به عرصه گذاشت که به نام آغاز ایلامی شناخته می‌شود. این دوره بیشتر بر اساس نوع گلی‌نوشته‌ها نام‌گذاری شده است و ارتباطی به حکومت‌های ایلامی که نیم هزاره بعد بوجود آمدند، ندارد. نشانه‌های فرهنگ جمدت نصر، هم‌زمان با دوره آغاز ایلامی، در جنوب غربی ایران، دشتهای دهلران، مهران، میمک و پشت‌کوه در استان ایلام و دشتهای شوشان و رامهرمز و میاناب در استان خوزستان یافت شده است.

واژه‌های کلیدی: جمدت نصر، آغاز ایلامی، جنوب غربی ایران، میان‌رودان، سفال چند رنگ.

۱. مقدمه

در واپسین سده‌های هزاره چهارم ق.م مسیر موازی و همسان توسعه فرهنگی میان‌رودان و جنوب غربی ایران تغییر کرد و هر دو منطقه همجوار راه خود را در پیش گرفتند. از حدود ۳۱۰۰ ق.م در میان‌رودان، فرهنگی به نام جمدت نصر ظهور کرد و هم‌زمان با آن در گستره فلات ایران فرهنگ آغاز ایلامی پا به عرصه گذاشت که تمایز آن با توجه به گلنوشته‌های خاص این دوره مشخص می‌گردد. دوره جمدت نصر در میان‌رودان تا حدود ۲۹۰۰ ق.م و فرهنگ آغاز ایلامی در ایران تا حدود ۲۸۰۰ ق.م دوام داشت. توقف فرهنگ آغاز ایلامی و تداوم فرهنگی میان‌رودان هنوز به درستی توضیح داده نشده است. نشانه‌هایی از فرهنگ جمدت نصر در مناطق غربی ایران به چشم می‌خورد که می‌توان به ظروف سفالین شاخص، مهرها و اثرمهرها و گلنوشته‌ها اشاره کرد. در این پژوهش ضمن مشخص کردن ماهیت و شاخصه‌های فرهنگ جمدت نصر، به پراکنش استقرارگاه‌های جنوب غربی ایران که مواد فرهنگی جمدت نصر از آنها بدست آمده است، پرداخته می‌شود. مفروض است که در دوره مزبور، فلات ایران با استقلال فرهنگی پیش می‌رفته است.

۲- پیشینه پژوهش

منطقه جنوب غربی ایران، به ویژه خوزستان، از دیرباز مورد توجه سیاحان، گنج‌یابان، مذهب‌یون کتاب مقدس و باستان‌شناسان بوده است. خصوصاً شوش که از اوایل قرن نوزدهم میلادی مورد حفاری و دستبرد بیگانگان قرار گرفته است. محوطه باستانی شوش که نامش در تورات آمده و تاریخ رازآلود جالبی زیر خاک آن آرمیده است، تا نخستین دهه‌های قرن بیستم بطور بسیار اولیه و غیر علمی توسط گروه‌های انگلیسی و فرانسوی، به طور متناوب، کاوش می‌شد. دموگان در اواخر قرن هجدهم بسیاری از آثار این محوطه را با کنگ‌ها و ابزار حفاری بزرگ، بیشتر به نیت غارت، از زیر خاک بیرون آورد و به فرانسه فرستاد که این از بی‌توجهی حاکمیت وقت ایران در دوره قاجار نسبت به میراث ملی حکایت می‌کند. اما، بررسی‌ها و کاوش‌ها در شوش سرانجام در اواسط قرن بیستم شکل علمی به خود گرفت و اطلاعات ارزشمندی از این محوطه استخراج شد. رومن گیرشمن در بین سالهای ۱۹۴۶ تا ۱۹۶۷ سرپرست کاوشهای شوش بود (Ghirshman, ۱۹۶۷).

دونالد مک‌کان در سال ۱۹۴۸ با یک هیأت باستان‌شناس از دانشگاه شیکاگو، دشتهای مختلفی از استان خوزستان را بررسی کرد (McCown, ۱۹۴۹). گرملیزا، یک پزشک آلمانی، به همراه همسرش که برای شناسایی و معالجه امراض، به خوزستان عزیمت کرده بود، در بین سالهای ۱۹۵۹ تا ۱۹۶۶ این منطقه را در خلال سفرهای بین روستایی و شهری‌اش، بررسی کرد. یافته‌های وی توسط عباس علیزاده تحلیل و منتشر شده است (علیزاده، ۱۳۸۲). بررسی‌های دیگری را در ۱۹۶۰ و ۱۹۶۱ رابرت آدامز انجام داد و تپه‌های باستانی بسیاری را شناسایی کرد (Adams, ۱۹۶۲). در تل گسر (قصر یا قزیر) هیأت حفاری مؤسسه شرق‌شناسی دانشگاه شیکاگو به سرپرستی دونالد مک‌کان کاوش انجام داد (Caldwell, ۱۹۶۸). دلوگاز و کنتور در سالهای ۱۹۶۱ تا ۱۹۷۵ در تپه چغامیش کاوش کردند (Delougaz & Kantor ۱۹۹۶). ژان پرو در بین سالهای ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۷ در رأس یک هیأت فرانسوی در شوش به مطالعه و کاوش پرداخت (Perrot, ۱۹۶۹, Le Brun, ۱۹۷۱). هنری رایت در بین سالهای ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۳ در تپه فرخ آباد (فروخ آباد) در دشت دهلران حفاری کرد (Wright, ۱۹۸۱). الیزابت کارتر نیز در سالهای ۱۹۶۹ و ۱۹۷۰ بر اساس سفال هفت تپه و سفال تپه شهر سلطنتی شوش بررسی‌های گسترده‌ای را در جنوب غربی ایران در مناطق مختلف خوزستان و دهلران انجام داد (Carter, ۱۹۷۱). او همچنین، از ۱۹۷۲ تا ۱۹۷۵ در شهرشاهی شوش کاوش به منظور لایه‌نگاری برای مشخص کردن هزاره‌های سوم و دوم ق.م انجام داد (Carter, ۱۹۸۰). در ۱۳۸۰ عباس مقدم و نگین میری در دشت میاناب در جنوب شوشتر بررسی میدانی انجام دادند و در سال بعد تعدادی از محوطه‌های شناسایی شده را کاوش نمودند (Moghaddam and Miri, ۲۰۰۳). در سال ۱۳۸۳ تل بلادیه در دشت شوشان، واقع در شرق رود دز و نزدیکی چغامیش، توسط هیأتی مشترک از باستان‌شناسان ایرانی و دانشگاه به سرپرستی عباس علیزاده و علی ماهفروزی، با هدف شناخت فاز گذار از دوران پیش از تاریخ به دوران آغاز تاریخی و گاهنگاری داخلی دوران اوروک، کاوش شد و آثار دوره اوروک، خصوصاً اوروک جدید، بدست آمد (کریمی، ۱۳۸۴: ۵-۲۰). بررسی و شناسایی دشت رامهرمز توسط هیأتی مشترک از

باستان‌شناسان سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و موسسه شرق‌شناسی دانشگاه شیکاگو به سرپرستی لیلی نیاکان و عباس علیزاده در بین سالهای ۲۰۰۵ و ۲۰۰۸ انجام شده است (Alizadeh et al., ۲۰۱۴).

دشت مهران اولین بار در سال ۱۹۷۳ مورد توجه فرانک هول قرار گرفت اما موفق به دلیل جنگ چند روزه پیش از انقلاب بین ایران و عراق موفق به بررسی آن نگردید (Hole, ۱۹۷۷)، تا اینکه علی محمد خلیلیان برای پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود این دشت را بررسی کرد (خلیلیان، ۱۳۵۶). خلیلیان، مجدداً در سال ۱۳۷۵ مطالعات خود در دشت مهران را ادامه داد و توانست ۶۲ محوطه از پیش از تاریخ تا اسلامی را شناسایی کند (خلیلیان، ۱۳۷۵) ولی به دلیل درگذشت ناگهانی ایشان، ادامه کار بر عهده نوکنده قرار گرفت (Nokandeh, ۲۰۱۰). محمد زیدی در اوایل دهه ۱۳۸۰ منطقه شرقی و حایل بین دشتهای مهران و دهلران را مورد بررسی قرار داد و تعدادی محوطه را شناسایی کرد (زیدی، ۱۳۸۲). دشت مهران و منطقه میمک در اواخر دهه ۱۳۸۰ و اوایل ۱۳۹۰ توسط دارابی و جوانمردزاده مورد بررسی قرار گرفته‌اند که طی آنها محوطه‌هایی از دوره آغاز شهرنشینی و شهرنشینی (اوروک و جمدت نصر) کشف شده‌اند (دارابی، ۱۳۸۸؛ دارابی و دیگران، ۱۳۹۰؛ ۱۳۹۱؛ جوانمردزاده و دیگران، ۲۰۰۹؛ ۱۳۹۲؛ Darabi and Fazeli, ۲۰۰۹).

نخستین بررسی‌های دشت دهلران توسط گوتیه و لامپر در اوایل قرن بیستم انجام گرفته است. ایشان گمانه‌هایی در موسیان، خزینه و علی‌کش حفر کردند ولی بدلیل مشکلات با قبایل محلی دست از کار کشیدند (Gautier and Lampre, ۱۹۰۵). سپس در سال ۱۹۶۱ فرانک هول و کنت فلانری در این دشت به بررسی و کاوش پرداختند که مهمترین آنها کاوشهای علی‌کش و تپه سبز و بازنگری کاوشهای موسیان بود (Hole et al., ۱۹۶۹). در طی زمستان ۱۹۶۹-۱۹۷۰ در حالیکه فرانک هول لایه‌های هزاره ششم ق.م در چغا سفید را کاوش می‌نمود (Hole, ۱۹۷۷)، نیلی بررسی‌های گسترده‌ای در محوطه‌های این دشت انجام می‌داد (Neely, ۱۹۷۰) و میشل کیرک‌بای بر روی تاریخ زمین‌ریخت‌شناسی آن مطالعه می‌کرد (Kirkby, ۱۹۷۷). مجموعه این پروژه‌ها توالی باستان‌شناختی دشت مزبور را از هزاره هشتم ق.م تا عصر مدرن مشخص کرده است. اخیراً محسن زینی‌وند در قالب پروژه‌ای به نام «گرمسیری» محدوده‌ای به وسعت ۵۴ هزار هکتار از اراضی دشت دهلران را به صورت پیمایشی بررسی کرده است (خبرگزاری دانشجویان ایران، ۱۳۹۵).

در بررسی‌ها و کاوشهای پشت‌کوه ایلام که بیشتر توسط لویی واندنبرگ انجام شده است، محوطه‌هایی از دوره مفرغ قدیم (از اواخر هزاره چهارم و نیمه اول هزاره سوم ق.م) کشف شده‌اند. قبرستان بنی‌سورمه در منطقه چوار استان ایلام (Vanden Berghe, ۱۹۶۸)، قبرستان کله نثار در کنار رود کلارود (Vanden Berghe, ۱۹۷۰, ۱۹۷۱)، قبرستان ورکبود در بخش ارکواز ملکشاهی ایلام، قبرستان دارتن‌ها در بخش بدره ایلام (Vanden Berghe, ۱۹۷۲)، و قبرستان کان گنبد در جنوب شرقی شهر ایلام (کابلی، ۱۳۶۵) دارای قبور انفرادی و جمعی سنگی می‌باشند و اشیایی از جنس سفال، سنگ و فلز در کنار متوفیان دفن شده‌اند.

۳- روش تحقیق

در این پژوهش با بهره‌گیری از اسناد کتابخانه‌ای موجود که حاصل بررسی‌ها و کاوشهای باستان‌شناسان در ایران و بین‌النهرین است، سعی شده تا ارتباطات و تأثیر و تأثرات فرهنگی احتمالی میان جنوب غربی ایران و سرزمین میان‌رودان در دوره فرهنگی جمدت نصر یا دومین دوره آغاز نگارش موسوم به آغاز ایلامی، تا حد امکان، آشکار و تبیین گردد.

۴- دوره جمدت نصر در میان‌رودان

محوطه جمدت نصر (Jemdet Nasr) در ۱۰۰ کیلومتری جنوب بغداد واقع است و طی دو فصل در فاصله سالهای ۱۹۲۶-۱۹۲۸ حفاری شده است. این محوطه در حوزه محوطه باستانی کیش قرار گرفته است. نخستین فصل حفاری در جمدت نصر در سال ۱۹۲۶ به سرپرستی لنگدن و با همکاری مک‌کی صورت گرفت و دومین فصل حفاری در سال ۱۹۲۸ به سرپرستی

واتلین که در اواخر فصل ۱۹۲۶ جایگزین مک‌کی شده بود صورت گرفته است. داده‌های این محوطه اخیراً توسط راجر متیوز مورد مطالعه و بازنگری قرار گرفته‌اند.

دوره فرهنگی جمدت نصر که نام خود را از محوطه باستانی جمدت نصر گرفته است، به طور کلی از ۳۱۰۰ تا ۲۹۰۰ ق.م را در بر می‌گیرد (Pollock, ۱۹۹۹: ۲). این دوره حد فاصل دوره اوروک جدید و دوره سلسله‌های قدیم است. دوره جمدت نصر را که در وارکا، لایه‌های ۳ و ۲، ظاهر می‌شود، می‌توان عصر گسترش فرهنگی - سیاسی دوران آغاز نگارش نامید. با آنکه مراحل رشد دهکده به شهر در سرزمین سومر از دوره عبید آغاز شد، این تحول تا زمان اوروک ۴ تنها به شهرهای اریدو، اور و اوروک در منتهی‌الیه جنوب محدود بود و دیگر جوامع شمال و مرکز بین‌النهرین (با یکی دو استثناء) همچنان به زندگی در دهکده‌های کوچک ادامه می‌دادند. اما در دوره جمدت نصر (نیمه دوم دوران آغاز نگارش) این وضعیت دگرگون شد و در بخش‌های شمالی و مرکزی جنوب بین‌النهرین (بابل) نیز شهرها شروع به گسترش کردند. نیپور، کیش و اشنونا در دره دیاله نمونه‌های برجسته‌ای از این دگرگونی هستند (مجیدزاده، ۱۳۷۶: ۶۲).

مواد منسوب به این دوره، به طور کلی با دوره اوروک تفاوت بسیاری ندارند. صحنه‌های مذهبی روی مهرهای استوانه‌ای این دوره، شبیه به نقوش موجود در دوره اوروک است و معماری یادمانی نیز با همان کاربری قدیمی خود ظاهر می‌شود و سفال آن نیز شبیه سفال دوره اوروک است. گونه‌ای خاص از سفال منقوش جمدت نصر متفاوت از سفال دوره اوروک است و بیانگر آن است که محل مزبور دارای ارتباطاتی با فلات ایران بوده است. سرعت رشد جمعیت در این دوره بیشتر از دوره قبلی بوده چنانچه طی حدود ۳۰۰ سال تعداد و اندازه شهرها و روستاها دو برابر شده است. (سید سجادی، ۱۳۸۴: ۲۴۲-۲۴۳).

نخستین وجه تمایز دوره جمدت نصر مربوط می‌شود به سفال‌های تک رنگ و چند رنگ شاخص که با طرح‌های مصور و هندسی تزیین شده‌اند (Matthews, ۲۰۰۲: ۲۰-۲۱) (تصویر ۶). سیستم نگارش میخی که در طی دوره اوروک اولیه پیشرفت کرده بود، در این دوره به اعتلای خود رسید. زبانی که این الواح گلی به آن نوشته شده‌اند، نمی‌توان به طور یقین به این دوره منسوب کرد، گمان می‌رود سومری باشد. متون مزبور مربوط می‌شوند به امور اداری نظیر سهمیه‌بندی مواد غذایی یا فهرست اشیا یا حیوانات (Woods, ۲۰۱۰: ۳۶-۴۵) (تصویر ۷).

سفال‌های شاخص دوره جمدت نصر عبارتند از سفال‌های لبه واریخته، سفالهایی با لوله متمایل به پایین، سفالهای چند رنگ دسته‌دار با دسته‌های سوراخ شده و چهار دسته، ظروف سینی شکل مسطح و دیگ (Wilson, ۱۹۸۶: ۵۹; Potts, ۱۹۸۶: ۱۸; Matthews, ۱۹۹۲: ۱۳) (تصویر ۶).

استقرارگاه‌های این دوره در پیرامون یک بنای مرکزی که کنترل تمامی جنبه‌های شهر را در دست داشته، در سطح بالایی سازماندهی شده بودند. تمرکز اقتصاد بر روی تولیدات محلی کشاورزی و دامپروری گوسفند و بز بود. همگنی دوره جمدت نصر در پهنای یک محیط وسیع در جنوب میان‌رودان، تماس‌های فشرده و تجارت بین استقرارگاه‌ها را نشان می‌دهد. این واقعیت با یافت شدن اثر مهری از دوره جمدت نصر که فهرستی از شهرهای شناخته شده شامل اور، اوروک و لارسا بر روی آن وجود دارد، تقویت می‌گردد (Matthews, ۲۰۰۲: ۳۳-۳۷) (تصاویر ۳ و ۴).

بسط فرهنگی در دوره جمدت نصر به سرزمینهای دور و نزدیک واقع در شمال، شرق و غرب بین‌النهرین نیز کشیده شد. در این زمینه می‌توان برای مثال به الواح نوع بین‌النهرینی به دست آمده از شوش، گودین و سیلک و آثار مشابه در دوران پیش از سلسله‌ها در مصر اشاره کرد (مجیدزاده، ۱۳۷۶: ۶۲).

۵- دوره آغاز ایلامی، دومین دوره آغاز نگارش در ایران

دوره آغاز ایلامی تقریباً از حدود ۳۲۰۰ تا ۳۱۰۰ ق.م آغاز می‌شود. آثار مشخص این دوره عبارت است از نوع سفال لبه واریخته، لوحه‌های گلی با خط آغاز ایلامی، مهرهای استوانه‌ای. این دوره همزمان است با دوران جدید اوروک تا دوران آغاز سلسله‌های یک و دو در بین‌النهرین و مناطق غربی در مجاورت دشت خوزستان (نگهبان، ۱۳۸۴: ۱۹۳-۱۹۴).

اصطلاح آغاز نگارش را دلوگاز در سال ۱۹۲۹ پیشنهاد کرده است. در بین‌النهرین آغاز نگارش ابتدایی به دو مرحله طبقه‌بندی شده است؛ مرحله اول: اوروک دوره ۵ تا ۴ و مرحله دوم (پیشرفته): اوروک ۳ یا جمدت نصر (Englund, ۱۹۹۸: ۵۰). به دومین مرحله آغاز نگارش در ایران، دوره آغاز ایلامی اطلاق می‌شود. در این دوره گلی‌نوشته‌های جدیدی ساخته شده‌اند که شیل در اوایل قرن بیستم به آنها نام گلی‌نوشته‌های آغاز ایلامی داد (Scheil, ۱۹۰۵: vii). بعدها این نام مفهومی باستان‌شناختی یافت و به مجموعه آثار یافت شده از این مرحله، نام فرهنگ آغاز ایلامی نهاده شد. در شوش، این مجموعه به نام دوره شوش ۳ شناخته می‌شود (حصاری، ۱۳۹۲: ۸۴؛ حصاری، ۱۳۷۸؛ ۱۱۰: ۲۰۰۶: Englund). مرحله دوم آغاز نگارش دارای سیستم نگارشی مستقل از سیستم هم‌افق زمانی خود در بین‌النهرین، جمدت نصر - اوروک ۳ است. این سیستم نگارشی در خوزستان، نواحی هم‌جوار کوهستانی آن و جنوب شرق ایران، تا نواحی شمال مرکز فلات ایران به عنوان بخشی از سرزمینهای ولایتی - ایالتی آغاز ایلامی استفاده می‌شد (حصاری، ۱۳۹۰؛ ۱۳۹۲: ۸۵؛ مجیدزاده، ۱۳۸۹؛ سرلک، ۱۳۹۰) (تصاویر ۷ و ۸).

در دوران آغاز نگارش توجه به صنعت سفالگری، در مقایسه با زیاده‌روی در تزئینات، معماری و بکارگیری احساس فراوان هنری در صنایع سنگ، بسیار کم و ناچیز بوده است. به استثنای نمونه‌های بسیار اندک، همچون ظروفی که پوشش قرمز دارند و تا حدودی خوشایند چشم هستند و تحت عنوان Scarlet ware هستند و مختص دوره جمدت نصر می‌باشند، مابقی سفالهای این دوران بی‌نقش هستند یا پوششی به رنگ خاکستری دارند و داغ شده می‌باشند. فنجانهای دسته‌دار و کوزه‌ها یا بطریهای باریک و بلند با لوله‌ای اغلب خمیده، آشکارا از روی الگوهای فلزی تقلید شده‌اند، اما بیشتر شکلها، فاقد ظرافت هستند. شاید در دسترس بودن ظروف مفرغی و نقره‌ای و همچنین، اختراع چرخ سفالگری که تولید انبوه را امکان‌پذیر کرد، موجب زوال صنعت سفالگری بوده است (مجیدزاده، ۱۳۷۶: ۶۱).

ظروف سفالی رایج بخش اول این دوره (شوش IIIA که از آکروپل I_{۱۶-۱۴B} بدست آمده) عبارتند از لیوان‌های پایه‌دار، کوزه‌ها با لبه برگشته، سینی‌ها و کاسه‌های کوتاه با بدنه موجدار. ظروف ساده با آمیزه کاه شن در آکروپل I_{۱۵} با ظروف خاکستری دارای تزیین سفید رنگ، ظروف با لعاب گلی غلیظ قرمز و ظروف منقوش دو رنگ سیاه و قرمز با همدیگر ترکیب می‌شوند (ویت و دایسون، ۱۳۸۲: ۴۰). همچنین، مهرهای شاخص این دوره دارای نگاره حیوانات انسان‌نما هستند (تصویر ۵) (طلایی، ۱۳۹۲: ۵۸). بخش دوم این دوره (شوش IIIB که از آکروپل I_{۱۴A-۱۳} و شهرشاهی I_{۱۸-۱۶} بدست آمده) دارای شاخصهای سفالی ظروف معمولی ساده با آمیزه شن و ظروف با آمیزه کاه است. عناصر تزیینی شامل خطوط حجمی فشار انگشتی که اشکالی مانند مثلث‌ها و نیم‌دایره‌ها و تزیینات کننده را ایجاد کرده است (ویت و دایسون، ۱۳۸۲: ۴۰-۴۱). (تصویر ۲)

آثار یافت شده از دوران آغاز نگارش در نقاط گوناگون شبیه به هم است و تنها در خوزستان آثار متفاوتی دیده می‌شود که مربوط به رشد و گسترش تمدن رقیب - تمدن ایلامی به مرکزیت دشت سوزیانا - و در عین حال مرتبط با تمدن سومری در هزاره سوم پیش از میلاد است (سید سجادی، ۱۳۸۴: ۲۴۳).

۶- شواهد دوره جمدت نصر در جنوب غربی ایران

در جنوب غربی ایران، وحدت فرهنگی با جنوب بین‌النهرین، آشکارا با ظروف سفالی و اثر مهرها تایید می‌شود (Mattews, ۱۹۹۲: ۲۰۱). محوطه‌های جنوب غربی ایران که دارای مواد فرهنگی هم‌افق و مشابه نمونه‌های جمدت نصر هستند، از نواحی و دشتهای شوشان، میاناب و رامهرمز در استان خوزستان و مهران، میمک، دهلران و پشت‌کوه در استان ایلام بدست آمده‌اند.

۱- استان خوزستان

این دوره در آکروپل I شوش، از لایه‌های ۱۶ تا ۱۴B (لوپرن، ۱۳۷۶: ۴۹-۶۵) و شهرشاهی I شوش، لایه‌های ۱۸ تا ۱۳ مشخص شده است (کارتز، ۱۳۷۶: ۷۱-۸۸). سفال این سه لایه نشان دهنده قطع رابطه کامل با سفالهای طبقه‌های زیرین (۱۷ تا ۲۲) است. ترکیبات خمیر و نیز شکل آنها متفاوت است. نوشته به معنای واقعی کلمه همراه با نخستین لوحهای آغاز ایلامی ظاهر می‌شود (لو برن، ۱۳۷۶: ۵۲-۵۵).

در کنار این مواد فرهنگی، نوآوری در هنر سفالگری نیز قابل مشاهده است و از این لایه به بعد سفالهای لبه وارپخته که شاخص دوره اوروک هستند، ناپدید می‌شوند، اما، در عوض، نوعی سفال چند رنگ جایگزین آن می‌گردد که دوره مزبور با وجود این نوع سفال در کنار گلنوشته‌های آغاز ایلامی نخستین، به عنوان دوره اول آغاز ایلامی شناخته می‌شود. این نوع سفال تا لایه ۱۵B به چشم می‌خورد (لوبرن، ۱۳۷۶: ۵۳-۵۴). به دلیل آنکه ظروف سفالی موسوم به ظروف نوع جمدهت نصر که از آکروپل I_{۱۶} کشف شده‌اند، هیچگونه تشابهی با ظروف دوره جمدهت نصر در محوطه‌های جنوب میان‌رودان ندارند، به زعم راجر متیوس، لازم است تا در شرایط منطقه‌ای دیگری، همچون دوره آغاز ایلامی معرفی شوند (Matthews, ۱۹۹۲: ۹). از شهر شاهی، لایه‌های ۱۸ تا ۱۶، یک لوح آغاز ایلامی، سفالهای لبه وارپخته و بعضی سفالهای مشابه با دوره مزبور بدست آمده است (کارتر، ۱۳۷۶: ۷۳) (تصویر ۲).

آثار این دوره از ترانسه میخ چوبی تل گسر، در دشت رامهرمز، بدست آمده است. از گسر فقط یک گل‌نوشته آغاز ایلامی و دو مهر استوانه‌ای به دست آمده است (Caldwell, ۱۹۶۸; Whitcomb, ۱۹۷۱؛ حصاری، ۱۳۹۲: ۸۷). کارتر بر اساس لایه‌نگاری محوطه، گونه‌شناسی سفال و ارتباطات خارجی، دوره شوش III را به ۳ مرحله تقسیم کرده است (Carter, ۱۹۷۸: ۱۹۸, ۲۰۲, ۲۱۱). مرحله شوش IIIA در آکروپول I_{۱۶-۱۴B} شناسایی شده است. این لایه‌ها در شوش با لایه‌های جمدهت نصر در فرخ آباد و با نیپور اینانای ۱۱ تا ۱۴ قابل مقایسه هستند. مرحله شوش IIIB در شهر شاهی شوش I_{۱۸-۱۶} و آکروپول I_{۱۴A-۱۳} شناخته می‌شود. شباهت سفالی این دوره با دوره سلسله‌های قدیم I بین‌النهرین و همچنین، در سلسله قدیم I اینانا نیپور ED و معبد سین VI در تل اسمر (Carter, ۱۹۸۰: ۲۷) قابل ترسیم است. یک گلنوشته پروتویلامی و آثار مهر و دو مهر استوانه‌ای از بدل چینی از این مرحله یافت شده‌اند. مرحله شوش IIIC در شهر شاهی I، لایه‌های ۱۵ تا ۱۳ مشخص شده است. کارتر پایان شوش III را با پایان سلسله قدیم II همزمان قرار می‌دهد، به این دلیل که در بین‌النهرین، ظروف سبک دوم شوش تقریباً تاریخشان به سلسله قدیم EDIII بر می‌گردد (ویت و دایسون، ۱۳۸۲: ۳۹-۴۱).

۲- استان ایلام

در دشت مهران، بطور کلی، ۹ محوطه شواهد مرتبط با این بازه زمانی را دارا هستند؛ این محوطه‌ها عبارتند از چغآهوان، چغا بویچگ، چیا گپ، بهرام آباد (MS۰۳۲)، منصور آباد (MS۰۳۱)، زروش (MS۰۲۲)، شمه ور (MS۰۲۶)، رم رمه ۲ (MS۰۲۴) و چم پای (MS۰۰۱) از این تعداد ۴ محوطه از دوره‌های پیش و ۵ محوطه برای اولین بار تأسیس شده‌اند. این محوطه‌ها همگی در حاشیه دشت و در جاهایی که هیچ زیست‌گاهی از دوره‌های پیش به چشم نمی‌خورد، ایجاد شده‌اند. در محوطه‌های منسوب به این دوره، یک محوطه ۲۲ هکتار، یکی دیگر ۱۰ هکتار و دیگری ۵ هکتار است و مابقی یک هکتار یا کم‌تر می‌باشند (جوانمردزاده و دارابی، ۱۳۹۱: ۹۱).

محوطه گدار خوش یا Mm۰۱۰ که در بررسی منطقه میمک شناسایی شد، در کناره شمالی رودخانه گدارخوش و حدود ۷۵۰ متری غرب پل شهدای میمک، روی تپه‌ای طبیعی با ارتفاع ۱۱ متر نسبت به سطح جاده آسفالتی واقع شده است. یافته‌های سفالی نشان می‌دهند که این محوطه در اواخر هزاره چهارم (اوروک جدید/ جمدهت نصر) مسکونی شده و احتمالاً پس از یک وقفه کوتاه، مجدداً در دوره ایلام قدیم نیز مورد اسکان قرار گرفته است. همچنین در این محوطه گورهایی مدور یا بیضی‌شکل شناسایی شده‌اند که با یک ردیف سنگ چین ساخته شده‌اند (طرح ۱) (دارابی و دیگران، ۱۳۹۰: ۵۵).

دوره جمدهت نصر در محوطه فرخ آباد شناسایی شده است: حفاری A لایه‌های ۱۷-۱۳، حفاری B لایه‌های ۲۷-۲۴، حفاری C لایه‌های ۳۱-۲۷. این محوطه یک برجستگی بلند است که از سراسر مرکز و شمال غربی دهلران قابل مشاهده می‌باشد. فرخ آباد آثار قابل توجهی از دوره آغاز شهرنشینی یا اوروک و دوره جمدهت نصر مصادف با آغاز ایلامی را آشکار کرده است و بطور کلی از هزاره پنجم ق.م تا دوره ساسانی مسکون بوده است (Wright, ۱۹۸۱). سفالهای چندرنگ، تک رنگ و شاخص دوره جمدهت نصر از فرخ آباد بدست آمده است (طرح ۲).

از قبرستانهای پشت کوه ایلام شواهد دوره جمدهت نصر بدست آمده است. مشخصه‌های این دوره عبارتند از گورهای دسته‌جمعی بزرگ ساخته شده از سنگ (Vanden Berghe, ۱۹۷۰: ۹-۱۰) که دارای سفال ساده منقوش یکرنگ و چند رنگ و اشیای فلزی بیشمار هستند (۲: ۱۹۷۲; ۶۹: ۱۹۷۰). سفال چند رنگ تحت عنوان گونه منطقه‌ای و جدید

ظروف اسکارلت (قرمز مایل به زرد) دیاله (۲۰۸: Vanden Berghe, ۱۹۷۳b) توضیح داده شده‌اند (ویت و دایسون، ۱۳۸۲: ۱۰۲).

در قبرستان بنی سورمه، محفظه تدفین با سنگهای بزرگی مسدود شده و دیوارها با قلوه‌سنگ به صورت منظم و فشرده ایجاد شده است. پایه دیوار قبور با قلوه‌سنگهای بیشتری ضخیم‌تر شده است و شکافهای موجود میان سنگها با سنگ‌ریزه پر شده است. دیوارهای قبور از پایین به بالا حدود دو برابر به هم نزدیک می‌شود. این قبرها دارای یک طاق قوسی هستند و در بیشتر موارد دارای راه پله‌ای در قسمت ورودی هستند. این قبور برای تدفینهای خانوادگی یا جمعی و برای چند بار مورد استفاده قرار گرفته‌اند. شواهدی از چندین جسد در قبرها دیده می‌شود که قابل تفکیک نیستند. متوفی با لباس، غذا و لوازم شخصی‌اش دفن می‌شده است. بسیاری از اشیای تدفینی را ظروف سفالی غذاخوری معمولی و ظروف سفالی یک رنگ و چند رنگ تشکیل می‌دهند. همچنین، اشیای مفرغی و مسی نیز در قبور وجود دارند. موارد دیگر، تبر، سرنیزه، درفش، خنجر و از این قبیل برای مردان و زیورآلاتی چون النگو و دستبند و غیره برای زنان و نیز مهرهای استوانه‌ای از جنس کلسیت و سرپانتین هستند (تصویر ۹) (۷۰-۵۴: Vanden Berghe, ۱۹۶۸).

قبور بزرگ (گاهی تا ۱۰ متر) گورستان کله نسا بصورت دسته جمعی دفن شده‌اند و فقط در یک قسمت، قبرهای انفرادی وجود دارد. دیواره قبور از سنگهای بزرگ آهکی که به طور موازی روی هم قرار گرفته‌اند ساخته شده و تخته سنگهای بزرگی روی آنها قرار گرفته‌اند. بعضی از قبور یک بار مصرف بوده و بعضی دیگر چند بار استفاده شده‌اند. اشیای تدفینی شامل سفال، ادوات جنگی از مس و مفرغ و زیورآلات و مهرهای استوانه‌ای می‌باشند. از سنجاقها پیداست که اجساد را با لباس دفن می‌کردند. تفاوت‌هایی بین قبور انفرادی و جمعی از نظر شکل معماری قبر و شیوه تدفین و اشیای تدفینی وجود دارد (۶۶: ۱۹۷۰؛ ۱۷۲-۱۷۱: Vanden Berghe, ۱۹۷۱).

۷. نتیجه‌گیری

دوره جم‌دت نصر در میان‌رودان با دوره آغاز ایلامی در ایران هم‌افق است که هر دو منطبق با دوره دوم آغاز نگارش می‌باشند. محققاً هنوز به درستی معلوم نیست که شیوه نگارشی آغاز ایلامی از سیستم نگارشی میان‌رودان الهام گرفته شده یا دره سند ولی مشخص است که ابداع و بکارگیری آن در اواخر هزاره چهارم و اوایل هزاره سوم ق.م بطور مستقل بوده است. اثر مهرهای شاخص این دوره شامل حیوانات انسان‌نمایی هستند که حیواناتی را با دو دست گرفته و بلند کرده‌اند. همچنین، سفالهای دوره مزبور نیز بیشتر همان نوع سفالهای دوره قبلی (اوروک جدید) هستند و با بعضی نمونه‌های جدید که می‌توان به سفالهای چند رنگ اشاره کرد. سفالهای لبه‌وارخته، سفالهای دسته‌دار و سفالهای لوله‌دار نیز نمونه‌های رایج این دوره به شمار می‌روند. پراکندگی استقرارهای دوره جم‌دت نصر در میان‌رودان از جنوب تا شمال عراق را در بر می‌گیرد و شواهد این دوره در جنوب غربی ایران از محوطه‌هایی در دشتهای دهلران، مهران، میمک و پشت‌کوه در استان ایلام و دشت شوشان و رامهرمز در استان خوزستان بدست آمده است.

منابع و ماخذ

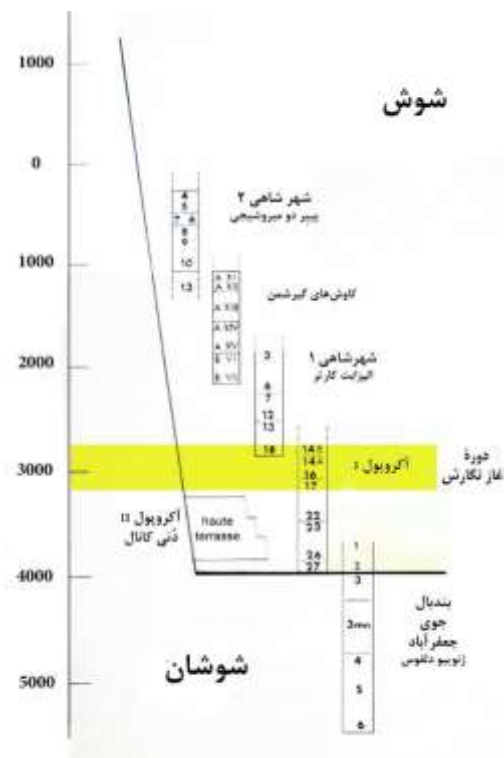
۱. حصاری، مرتضی (۱۳۹۲). شکل‌گیری و توسعه آغاز نگارش در ایران. تهران: انتشارات سمت.
۲. حصاری، مرتضی (۱۳۹۰). «مدارک آغاز نگارش تپه سفالین پیشوا». نشست تخصصی آغاز نگارش در مرکز فلات ایران. تهران: موزه ملی ایران.
۳. حصاری، مرتضی (۱۳۷۸). «فرهنگ آغاز ایلامی در ایران». باستان‌پژوهی، شماره ۵ و ۶، ص ۱۴-۲۰.
۴. دایسون، رابرت هنری و مری ویت (۱۳۸۲). گاهنگاری ایران از حدود هشت هزار تا دو هزار پیش از میلاد. اکبر پور فرج و احمد چایچی امیرخیز. تهران: انتشارات نسل باران.

۵. سرلک، سیامک (۱۳۹۰). باستان‌شناسی و تاریخ قم، نتایج کاوش‌های باستان‌شناختی و لایه‌نگاری محوطه قلای درویش شادقلی خان - گمانه‌زنی و بررسی‌های باستان‌شناسی در محور تاریخی، فرهنگی و مذهبی قم. تهران: شاخص.
۶. سید سجادی، سید منصور (۱۳۸۴). نخستین شهرهای فلات ایران. جلد اول. تهران: انتشارات سمت.
۷. طلایی، حسن (۱۹۹۲). مهر در ایران از آغاز تا صدر اسلام. تهران: انتشارات سمت.
۸. کارتر، الیزابت (۱۳۷۶). «شوش شهر شاهی». شوش و جنوب غربی ایران: تاریخ و باستان‌شناسی، گزارش گردهمایی بین‌المللی شوش و سمینار بلو، زیر نظر ژان پرو و ژنویو دلفوس. هایداه اقبال. تهران: مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران. ص ۷۱-۸۸.
۹. لوبرن، آلن (۱۳۷۶). «شوش، کارگاه کاوش آروپل I». شوش و جنوب غربی ایران: تاریخ و باستان‌شناسی، گزارش گردهمایی بین‌المللی شوش و سمینار بلو، زیر نظر ژان پرو و ژنویو دلفوس. هایداه اقبال. تهران: مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران. ص ۴۹-۶۵.
۱۰. مالووان، مکس (۱۹۸۴). بین‌النهرین و ایران باستان. رضا مستوفی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۱. مجیدزاده، یوسف (۱۳۸۹). کاوش‌های محوطه باستانی ازبکی. جلد اول: هنر و معماری. تهران: میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران.
۱۲. مجید زاده، یوسف (۱۳۷۶). تاریخ و تمدن بین‌النهرین. جلد اول. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۳. مورتگات، آنتون (۱۳۷۷). هنر بین‌النهرین باستان. زهرا باستی و محمد رحیم صراف. تهران: انتشارات سمت.
۱۴. نگهبان، عزت‌الله (۱۳۸۴). شوش یا کهن‌ترین مرکز شهرنشینی جهان. تهران: سبحان نور و انتشارات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
۱۵. ویت، مری و رابرت دایسون (۱۳۸۲). گاهنگاری ایران از هشت هزار تا دو هزار پیش از میلاد. احمد چایچی امیرخیز و اکبر پورفرج. تهران: انتشارات نسل باران.
۱۶. Adams, R. (۱۹۶۲). Agriculture and urban life in early southwestern Iran. *Science*, ۱۳۶, ۱۰۹-۱۲۲.
۱۷. Caldwell, J. (۱۹۶۸). Tell-i Ghazir. *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, ۳, ۳۴۸-۳۵۵.
۱۸. Carter, E. (۱۹۸۰). "Excavation in Ville Royal I at Susa: the third millennium BC Occupation". *Cahiers de la Delegation archeologique francais en Iran*, II, pp. ۵-۱۴۲.
۱۹. Carter, E. (۱۹۷۱). *Elam in the second millennium BC: the archaeological evidence*. University of Chicago.
۲۰. Delougaz, P., & Kantor, H. J. (۱۹۹۶). *Chogha Mish* (Vol. ۱). Oriental Institute of the University of Chicago.
۲۱. Englund, R. B. (۲۰۰۶). Proto - Elamisch. In M. P. Streck (ed.) *Reallexikon der Assyriologie* ۱۱/۱-۲:۲۱-۲۶.
۲۲. Englund, R. K. (۱۹۹۸). Texts from the late Uruk period. *Josef Bauer, Robert K. Englund & Manfred Krebernik, Mesopotamien: Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit*, ۱۳-۲۳۳.
۲۳. Frankfort, H., & Jacobsen, T. (۱۹۵۵). *Stratified cylinder seals from the Diyala region*. University of Chicago Press.
۲۴. Ghirshman, R. (۱۹۶۷). "Suse", *Iran*, V.V, pp. ۱۴۲-۱۴۳.
۲۵. Le Brun, A. (۱۹۷۱). "Suse, Acropole", *Iran*, V.IX, pp. ۱۷۸-۱۷۹, pls. VIII-X.

۲۶. McCown, D. (۱۹۴۹). "Archaeological News, Near East", *American Journal of Archaeology*, V. ۵۳, p. ۵۴.
۲۷. Matthews, R. J. (۲۰۰۲). *Secrets of the dark mound: Jemdet Nasr ۱۹۲۶-۱۹۲۸* (= Iraq Archaeological Reports ۶).
۲۸. Matthews, R. J. (۱۹۹۲). Defining the style of the period: Jemdet Nasr ۱۹۲۶-۲۸. *Iraq*, ۵۴, ۱-۳۴.
۲۹. Perrot, J. (۱۹۶۹). "Fouilles Stratigraphiques a l' acropole de Suse", *Bastan Chenasi*, V.II, pp. ۱-۱۴.
۳۰. Pollock, S. (۱۹۹۹). *The Eden that never was. case Studies in early Societies. cambridge: cambridge university Press.*
۳۱. Potts, D.T. (۱۹۸۶). "A contribution to the History of the Term Jemdet Nasr . period or Regional style", *Berlin. pp ۱۷-۲۱*
۳۲. Scheil, V. (۱۹۰۵). Documents enécriture proto - élamite. *Mission de la Délégation ۶.* Paris: Leroux.
۳۳. Wilson, K. L. (۱۹۸۶). *Nippur: the definition of a Mesopotamian Ĝamdat Našr assemblage.* L. Reichert.
۳۴. Woods, C. (۲۰۱۰). ۲. The Earliest Mesopotamian Writing. *Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, ۳۳.
۳۵. Wright H. T. (۱۹۸۱). *An early town on the Deh Luran Plain: excavations at Tepe Farukhabad* (No. ۱۲-۱۳). Museum of Anthropology University of Michigan.

تصویر ۱- نواحی بررسی شده در جنوب غربی ایران و محوطه‌های باستانی دورهٔ جمندت نصر در میان‌رودان و جنوب غربی ایران (نگارنده)

تصویر ۲- دورهٔ آغاز نگارش (جمدت نصر / آغاز ایلامی) در لایه‌نگاری‌های شوش و شوشان (نگارنده، بعد از پرو و دلفوس، ۱۳۷۶: ۵، شکل ب)

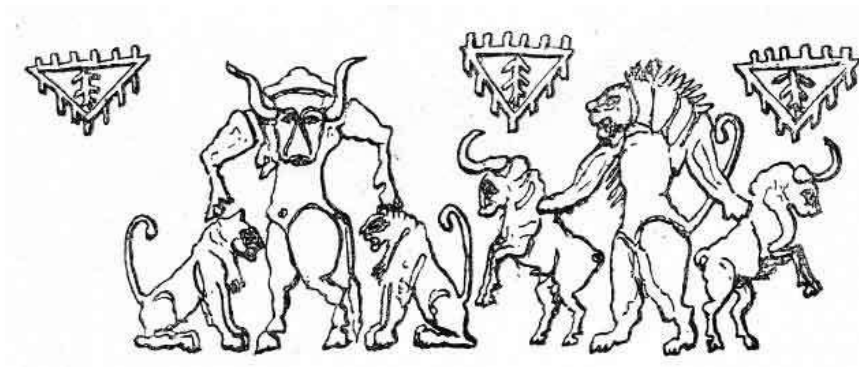
تصویر ۳- اثر مهر دوره جمدت نصر از خفاجه متعلق به حدود ۳۰۰۰ تا ۲۸۰۰ ق.م

Frankfort & Jacobsen, ۱۹۵۵: no.۳۳

تصویر ۴- مهر و اثر مهر دوره جمدت نصر

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8b/Jemdet_Nasr_cylinder_seal_۱.jpg

تصویر ۵- اثر مهر دوره آغاز ایلامی از شوش ۳، مربوط به حدود ۳۰۰۰ ق.م (طلایی، ۱۳۹۲: ۵۸؛ ش ۲۴)

تصویر ۶- نمونه سفالهای دوره جمدت نصر

http://www.hartford-hwp.com/image_archive/ue/pottery%۰۰.jpg

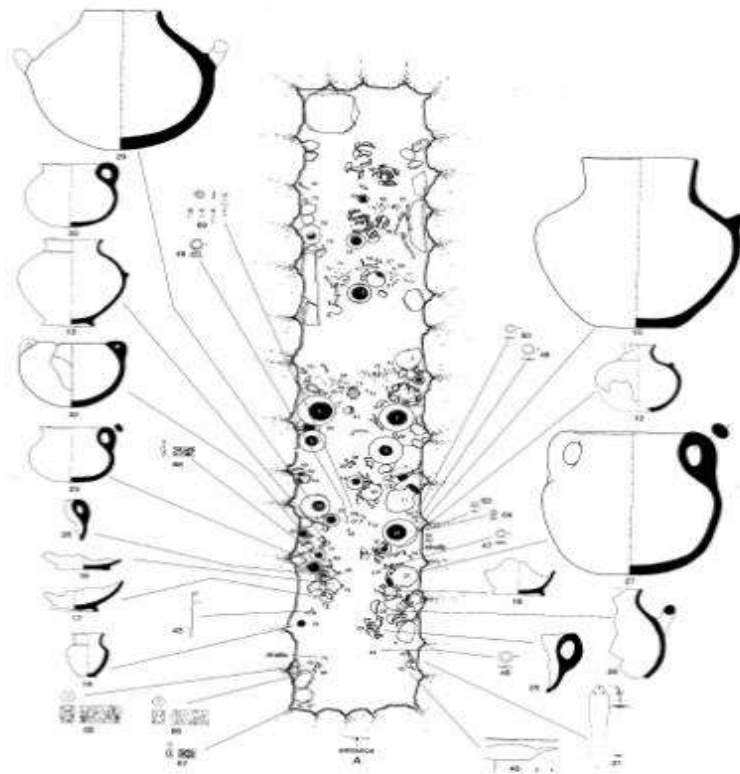
Administrative tablet with cylinder seal impression of a male figure, hunting dogs, and boars, 3100-2900 B.C.; Jemdet Nasr period (Uruk III script)
Mesopotamia
Clay, H. 2 in. (5.3 cm)
Purchase, Raymond and Beverly Sackler Gift, 1988 (1988.433.1), Metropolitan Museum of Art
Photo © Metropolitan Museum of Art. All Rights Reserved.

تصویر ۷- گلنوشته اداری با اثر مهر استوانه‌ای مربوط به دوره جمدت نصر

(موزه هنر متروپولیتن)

تصویر ۸- گلنوشته‌های آغاز ایلامی ایران (حصاری، ۱۳۹۲: ۱۴۶، ت ۶۰، ۱۴۷، ت ۳، ۶۴، ۱۴۸، ت ۷ و ۶۸)

Haerincq and Overlaet, ۲۰۰۶: Pl.۳۳ بنی سورمه A۱۴ تصویر ۹-قبر